

Наукові підходи до набуття комунікативних умінь майбутніх учителів музичного мистецтва на заняттях оркестрового колективу

Розкриваються наукові підходи до набуття комунікативних умінь студентів факультетів мистецтв університетів. Визначено особистісно-орієнтований, комунікативно-регулятивний та творчо-виконавський підходи, які допомагають зрозуміти, яким чином майбутній вчитель музичного мистецтва може розкрити свій креативний потенціал, навчаючись в оркестровому колективі. Особистісно-орієнтований підхід як методологічна основа формування комунікативних умінь на заняттях оркестрового колективу допомагає якнайповніше розглянути навчальний процес з точки зору особистісного підходу до кожного. Комунікативно-регулятивний підхід виражається в умінні зацікавити процесом, вчасно відкоригувати та врегулювати стосунки і сам процес творчості. Творчо-виконавський підхід важливий для організації колективного музикування, оскільки така форма творчості сприяє формуванню духовних потреб виконавців. Будучи активними учасниками творчого колективу і використовуючи названі підходи, майбутні вчителі музичного мистецтва мають змогу постійно удосконалювати власні професійні уміння та здібності.

Ключові слова: наукові підходи, майбутні вчителі музичного мистецтва, виконавська майстерність, оркестровий колектив, творчий потенціал.

Вступ. Сучасні інтеграційні процеси в Україні вимагають підготовки фахівців високого рівня, особливо в галузі мистецької освіти, адже від якості навчально-виховної роботи, яку й забезпечує мистецька освіта, залежить підготовка нової генерації педагогічних працівників. В першу чергу це розвиток комунікативної сфери майбутніх педагогів, адже проблема комунікації є провідною на сьогоднішній день темою. Особливо важливою проблема комунікативних зв'язків та технологій є для педагогіки мистецтва, адже уміння спілкуватись та передавати інформацію є ціннісним набутком у творчому розвитку особистості. Комунікативна поведінка педагога заснована на його коректності, вимогливості до себе та учнів, стимулює пізнавальний процес, мотивацію процесу навчання. Сьогодення диктує свої виміри буття, а сучасна мистецька освіта є однією з галузей, у якій виразно простежується налаштованість до сьогоднішніх вимог та інновацій в освітянській сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значущість комунікації як важливої складової розвитку особистості стала предметом наукових досліджень учених – психологів та педагогів (І.Бех, І.Головінський, С.Гончаренко, І.Зязюн, Г.Падалка, О.Ростовський, О.Рудницька, О.Щолокова та ін.). Мистецтво як специфічну форму художньо-соціальної комунікації в контексті мистецтвознавства та культури вивчали А.Лілов, Г.Меднікова та ін. Комунікативну функцію музики вивчали А.Арановський, Ю.Лотман, С.Осадча. Питання формування комунікативних умінь художньо-педагогічного спілкування майбутнього вчителя музичного мистецтва досліджували Є.Проворова, Я.Романчук. Не дивлячись на ці дослідження у сфері загальної та музичної педагогіки і музичного (оркестрового)

¹ Савченко Галина Віталіївна, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, <https://orcid.org/0000-0002-8798-7869>

виконавства, ця проблема, на наш погляд, потребує ретельнішого дослідження та уточнення певних аспектів.

Метою статті є теоретично-методичне обґрунтування підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва до роботи з учнями за допомогою комунікативних умінь, які набуті в процесі колективного музикування. Ці уміння допомагають вчителю розкривати потенційні можливості вихованців та виходити на вищий рівень майстерності.

Виклад основного матеріалу. Теоретично-методичний аналіз дав нам можливість визначити три основні підходи до набуття комунікативних умінь майбутніми вчителями музичного мистецтва. Це особистісно-орієнтований, комунікативно-регулятивний та творчо-виконавський наукові підходи.

Оволодіння майбутнім учителем музичного мистецтва професійною майстерністю передбачає розширення його професійної діяльності, удосконалення своєї методики шляхом пізнання самого себе. Г.Сковорода писав: «Пізнай себе» [7]. Особистісно-орієнтований підхід як методологічна основа формування комунікативних умінь майбутніх учителів музичного мистецтва на заняттях оркестрового колективу допомагає якнайповніше розглянути навчальний процес з точки зору особистісного підходу до кожного з учасників. Цей підхід дає можливість більш ретельно і уважно спостерігати за колективним процесом з позиції суб'єктивізації кожного оркестранта, враховуючи початковий старт кожного і прогножуючи результат подальшого професійного розвитку, окреслювати перспективи розвитку кожного оркестранта та колективу в цілому. «Під особистістю розуміють людину, соціального індивіда, який поєднує в собі риси загальнолюдського, суспільно значущого та індивідуально-неповторного» [1, 117]. Педагог С. Гончаренко зазначає, що особистість – це конкретна, цілісна людська індивідуальність у єдності її природних і соціальних якостей [4, 243]. І. Бех, С. Подмазін та інші вчені стверджують, що особистість характеризують: процесуальні моменти (сприймання, пам'ять, мислення, мова, уява), емоційно-вольові ознаки (почуття, воля), психологічні особливості (темперамент, характер, здібності), а також мотиваційні, комунікативні, оцінно-аналітичні складові. Саме комунікативну складову ми маємо розглянути як психологічну особливість суб'єкта і працювати над тим, щоб за допомогою оркестрового музикування розвинути у студентів комунікативні уміння, адже мистецька діяльність як один із важливих чинників розвитку і формування особистості має великий потенціал для розвитку цих умінь.

Г. Падалка стверджує, що особистісно-орієнтований підхід має три позиції: передбачає спрямування навчального процесу з мистецьких дисциплін на розвиток особистості учня (художній розвиток учня не має затьмарювати формування особистості учня, адже вплив мистецької діяльності має формувати такі якості як сприймання, мислення, пам'ять, уяву, критичне мислення та ін.); передбачає втілення особистісно-орієнтованого підходу в мистецькій освіті (зміст цієї позиції – максимальне сприяння художньому розвитку учня – формування умінь, навичок, активізація творчої діяльності, розвиток музичної пам'яті, музичного слуху, тощо); передбачає ствердження суб'єктної ролі учня в процесі мистецького навчання (учень має виступати як активний учасник освітнього процесу (суб'єкт)); мистецька діяльність має сприйматися учнем як розвиток власних потенцій, як становлення художньої активності; традиційна педагогіка спирається на тезу «роби, як я», в тої

час як особистісний підхід передбачає саморозвиток учня, формування у нього прагнення бути особливим і неповторним, шукати оригінального вирішення мистецьких задумів; від педагога залежить здатність учня бути в постійному творчому пошуку). Реалізація особистісно-орієнтованого підходу в мистецькій освіті передбачає опору на результати індивідуальної діагностики учнів (особистісне становлення учня в мистецькій сфері відбувається завдяки вчасному виявленню педагогом його вихідних даних, вивченню наявних можливостей. Не визначивши цього, педагог ризикує обрати невірний шлях мистецького розвитку даного учня. Постійна діагностика на протязі навчання допомагає вчасно віднайти і відкоригувати правильний подальший шлях особистісного зростання конкретного учня. «...постійна діагностична увага – необхідна складова втілення особистісного підходу до мистецької освіти» [6, 76]); впровадження проєктувальних підходів (цей підхід вважатиметься продуктивним, якщо педагог свідомо визначить перспективу індивідуального розвитку учня. Навчально-виховний процес буде не дієвим, якщо вчитель не буде бачити перспективи розвитку свого вихованця. Адже не можна вибудувати повсякденних занять, не уявляючи кінцевої мети цих занять. Вчитель має бути свідомим того, які знання повинні стати особистісним надбанням учня в кінцевому результаті); окреслення комунікативної стратегії (від правильно вибудованої комунікативної поведінки педагога залежить особистісний розвиток учня, адже професійно грамотний педагог уміє створити позитивний настрій на уроці, свідомо корегує власну поведінку у відповідності до тих обставин, які склалися на уроці. Не можна розраховувати на те, що учень «розкриється», якщо він не може вільно поводитись. Навчально-виховний процес може бути продуктивним тільки за умови взаєморозуміння і поваги один до одного). Виховуючи таким чином учня, вчитель передає йому свою культуру мовлення і спілкування (комунікації), своїм прикладом надає модель комунікативної поведінки; працюючи над творами, учень і вчитель вступають в комунікацію з задумом композитора, який написав цей твір. І, як наслідок, відбувається взаємозбагачення всіх трьох – вчителя, учня і твору, адже кожне прочитання композиторського задуму і його виконання надає нових відтінків даному творові. Якщо музичний твір виконується групою виконавців (ансамбль, оркестр), то при особистісному підході кожен з учасників збагачує цей твір. Працюючи над твором, студенти камерного оркестру вчаться взаємодіяти під керівництвом диригента між собою; виникають моделі ситуацій, які потрібно вирішувати, знаходячи певні компромісні рішення. Таким чином, творча праця студентів в камерному оркестрі надає їм можливість швидше і яскравіше (емоційна складова) набути комунікативних умінь, які будуть допомагати не лише в професійній роботі, а й стануть корисним надбанням при вирішенні будь-яких життєвих ситуацій.

Виконавство як таке позначене суб'єктивним прочитанням твору саме при особистісно-орієнтованому підході. Виявляючи увагу до особистості студента, його унікального психологічного складу, викладач свої рекомендації коригує відносно світосприймання, самооцінки студента, уникаючи при цьому надлишкової критики і не акцентуючи увагу на невдалих діях. Що стосується колективу студентів (наприклад, оркестр), то саме таке відношення (особистісно-орієнтований підхід) сприяє не тільки інформаційному збагаченню, а й виховує комунікативні уміння, що забезпечує єдність особистісного і суспільного у підготовці майбутнього вчителя.

Оркестровий колектив – це дуже цінний навчальний досвід при сучасному особистісному налаштуванні на навчальний процес, адже праця в колективі не дозволяє збочити в сферу нездорового егоїзму, що властиве повсякчас творчим особистостям [5]. Оркестрові заняття дають можливість бути професіоналом і громадянином, здатним вирішувати будь-які проблемні ситуації в життєвому процесі.

Особистісно-орієнтований підхід у процесі формування комунікативних умінь на заняттях оркестрового колективу розглядається методологічною основою навчання, при якому кожен учасник вищеназваного процесу виступає як система, як носій взаємодій і відносин конкретної групи. Це дозволяє керівникові направити зміст своєї діяльності на удосконалення і усвідомлення студентом цих взаємодій. На допомогу приходить музичний твір, обраний таким чином, щоб залучити до повноцінної співпраці всіх членів колективу, кожен з яких є особистістю.

Сучасне освітнє середовище вимагає розв'язання проблеми реалізації взаємодії у суб'єкт – суб'єктних стосунках. Гарна модель – творчий колектив. Учитель виступає як зовнішній фактор, в той час як учні між собою вступають у суб'єкт – суб'єктні стосунки, чим створюють проблему міжособистісних взаємин, які вирішуються за допомогою комунікативних умінь, що дає можливість набутти досвід для подальшої професійної праці.

Наступним важливим чинником сучасної мистецької освіти є комунікативно-регулятивний підхід. Комунікативна складова виражається в умінні зацікавити процесом, вчасно відкоригувати та врегулювати стосунки і сам процес творчості. Особистість формується у середовищі культурних надбань, але цей процес відбувається не сам по собі, а потребує цілеспрямованої педагогічної діяльності. Створення таких педагогічних ситуацій, які актуалізують у навчально-виховному процесі потребу самовираження, дає спілкування з мистецтвом. Реалізація зазначеного передбачає насамперед розвиток комунікативної сфери майбутніх вчителів, адже на сьогоднішній день проблема комунікації є провідною темою людського буття. Мистецтво, як одна із форм суспільної свідомості, відіграє основну роль у формуванні всебічно розвинутої особистості і сприяє розвитку комунікативних можливостей, а виховання мистецтвом допомагає людині усвідомити внутрішній і зовнішній світ; розмірковуючи над мистецьким твором, вона може сягнути духовних вершин та через них усвідомити своє внутрішнє «Я». Завдяки своїй діалогічній природі, мистецтво є засобом спілкування, комунікації людей, провідником певних ідей та уявлень.

Усвідомлення активно-діалогової природи розуміння мистецтва бере свій початок в ідеї, що чужі свідомості не можна спостерігати як предмети, з ними можна тільки діалогічно спілкуватися. Серед безлічі засобів розвитку комунікативності мистецтво займає одне з провідних положень. Художні твори, відображаючи людські взаємини, моделюють процес стосунків між особистостями, при цьому глибоко і тонко подаючи різні психологічні ситуації. Крім того, мистецтво саме по собі є спілкуванням, бо структура будь-якого художнього твору передбачає контакт з реципієнтом, а тому є діалогічна за своєю природою.

Мистецтво не тільки відображає дійсність, виражає ставлення художника до неї, але й є засобом спілкування, комунікації людей, впливаючи на них, нав'язуючи певні ідеї, емоції, уявлення, дає естетичну насолоду. Мистецтво допомагає людині пережити досвід іншої людини, при цьому зберігаючи власну суверенність.

Основне поняття, яке визначає специфіку мистецтва і вирізняє його з-поміж інших форм суспільної свідомості, це художній образ. Він містить узагальнення (узагальнене відображення дійсності), дане через конкретне, чуттєво сприйняте (зорове, слухове) явище. Мистецтво відображає суспільне буття, суспільну дійсність, думки та почуття людини.

Відомий американський професор у галузі педагогічної психології І.Головінський писав: «У процесі культурної еволюції засобом передавання досвіду майбутнім поколінням стала мова» [3, 7], а як ми знаємо, мистецтво, у всіх його проявах, теж є засобом передавання пережитих почуттів та досвіду тих людей, які створили той чи інший мистецький витвір. Музика, як один із видів мистецтва, є потужним засобом впливу на розвиток інтелектуальних здібностей майбутніх педагогів, які, за допомогою того ж таки слова, будуть впливати на розвиток наступних поколінь.

Розглянемо докладніше та вмотивуємо обов'язковість колективного музикування на факультетах мистецтв педагогічних вузів. «Людина за своєю природою є істотою водночас інтелектуальною і суспільною...Буття націй та окремих їхніх представників-індивідів складається із двох взаємозалежних і взаємодоповнюючих процесів. А саме: самозбереження індивідів (одиниць) в онтогенезі та історико-культурний розвиток через передавання колективного (збірного) досвіду майбутнім поколінням» [3, 7]. Виходячи з цих слів, особистісне зростання кожного індивіда відбувається завдяки онтогенезу та в колективній праці, яка дає можливість узагальнювати досвід попередніх поколінь, отже колективне музикування є дієвим засобом у розвитку сучасної особистості, здатної до постійного вдосконалення, та професіонала, затребуваного суспільством.

Процес мистецько-педагогічного навчання має яскраво виражену комунікативну природу. Оскільки мистецтво є не лише носієм, а й активним провідником естетичної та художньої інформації, своєрідною формою художньо-соціальних контактів та полісуб'єктного діалогового спілкування з художніми творами, взаємодії через твори мистецтва у процесі обміну емоціям та думками як художньо-комунікативної діяльності зі зворотнім зв'язком. У контексті значущості синтезу музики і колективного музикування (зокрема оркестрового) набуває актуальності проблема організації комунікативно-виконавського процесу в оркестровому колективі.

Розглянемо ще один науковий підхід – творчо-виконавський. За визначенням А. Козир, цей підхід «ґрунтується на визначенні творчої діяльності основою, засобом і вирішальною умовою розвитку особистості» [8, 60]. Творчо-виконавський науковий підхід дуже важливий для організації колективного музикування, оскільки така форма творчості сприяє формуванню духовних потреб у виконавстві. Процес набуття комунікативних умінь майбутніми вчителями музичного мистецтва на заняттях оркестрового колективу відбувається в умовах постійного творчого зростання, в умовах виконання різних за жанром, стилем, епохою та написаних різними композиторами творів, що в свою чергу вчить комунікації в діалоговому спілкуванні (студент-твір, студент-композитор, виконавець-слухач). Здатність до творчості притаманна кожному виконавцю, адже інтерпретаційний процес – це джерело творчої енергії, а колектив, в якому відбувається творення музики – це потужний механізм інтерпретації музичного мистецтва. Саме в колективі, учасники якого є суб'єктами з різними думками щодо трактування твору можна набутти тих

комунікативних умінь, які знадобляться в майбутньому виконавському і педагогічному процесі.

Інтерпретація музики передбачає сильний вольовий потяг до творення, до проявів свого бачення світу. У кожної особистості є раціональне і емоційне зерно інтерпретаційних можливостей музичних творів, кожен колектив складається з особистостей. Отже, керівник має враховувати цей фактор і бути здатним до рефлексії. Щоб досягти ефективного творчого процесу, потрібно мати уяву, яка буде сприяти моделюванню результатів інтерпретаційного прочитання твору, народженню нових творчих ідей, творчих планів, які дадуть поштовх до подальшого творчого зростання.

Наявність налаштування на неперервну творчу діяльність дає змогу активізувати творчі підходи при прочитанні і виконанні нових творів, підсилює бажання творити щось особливе, своє, щось таке, що притаманне саме конкретній особистості, а в нашому випадку конкретному колективу, який є змінним середовищем, де одні особистості змінюються іншими, що дає можливість удосконалювати вже існуючі комунікативні уміння і набувати нові уміння комунікації, раніше недоступні.

Комунікативні уміння також сприяють покращенню результату творчого процесу, адже тільки вмючи домовлятися і переконувати та встановлювати довірливі стосунки можна досягти єдності творчого процесу і його високої результативності. Будучи учасником творчого процесу і намагаючись досягти найвищого результату у виконавстві, особистість змушена набувати нового досвіду і, як результат, нових комунікативних умінь.

Отже, творчий підхід свідчить про здатність керівника колективу (вчителя або викладача) застосувати інноваційні підходи до роботи з творчим колективом над музичними творами, створювати нові творчі образи та урізноманітнювати виконавські можливості. Комунікативні уміння в контексті творчо-виконавського підходу є тим інструментом, який допомагає здійснювати поставлені інтерпретаційні завдання і програмувати нові, досі не опрацьовані колективом. Здатність створювати нові проекти і реалізовувати їх на сцені, перед слухачами, організовувати репетиційний процес у змінному середовищі і створювати творчу атмосферу у колективі характеризує творчу складову комунікативних умінь. Спілкування з кожним учасником оркестру і гуртування їх навколо творчих задумів і їх виконання породжує нову хвилю енергії, спрямовану на досягнення благородної мети – зробити музичні шедеври надбанням кожного з учасників колективу.

Вивчення мистецьких дисциплін має свої особливості і певним чином відрізняється від інших освітніх предметів, які розвивають теоретичне мислення. Ключові елементи педагогіки мистецтва – це гуманізм, розвиток особистості у гармонії зі світовою культурою, врахування національних та історичних традицій, ствердження принципів інноваційної діяльності тощо. Зокрема музична освіта є невід'ємним компонентом загальної освіти, вона формує духовність, підносить культурний розвиток на вищий рівень, загострює світосприйняття; музика руйнує інтелектуальний спротив і цим покращує засвоєння інших наук. Педагогічні умови мистецького навчання створюють позитивну атмосферу та сприяють виникненню діалогу між вчителем та учнем, що дає можливість перейти від навчання як факту до навчання як творчого процесу.

Вчитель будь-якого напрямку – це завжди соціально активна особистість, здатна до самовдосконалення та творчої самореалізації в професії. Це твердження особливо актуальне для майбутніх учителів музичного мистецтва, оскільки їхня професійна діяльність безпосередньо пов'язана з виявленням як особистої творчості так і виконавської творчості своїх учнів. Практична підготовка вчителя музичного мистецтва мусить відбуватися на міцному теоретичному підґрунті психолого-педагогічного та мистецтвознавчого аспектів, що створить базу для подальшого саморозвитку та самовдосконалення.

Конкретизуючи сутність та зміст професійної майстерності майбутніх учителів музичного мистецтва, можемо стверджувати, що майстерність проявляється на високому рівні розвитку знань, умінь, навичок, важливих фахових здібностей та якостей особистості, які забезпечують її успіх у практичній діяльності.

Досвідченими педагогами було проаналізовано структуру професійної особистості педагога-музиканта і зроблені цікаві висновки: рефлексія присутня в діяльності кожного музиканта-педагога. Адже рефлексія – це самоаналіз, роздуми людини над власним душевним станом; відображення, а також дослідження процесу пізнання, це взаємодія вчителя з учнем, яка полягає в зворотному зв'язку від учня після засвоєння масиву поданої вчителем інформації. Педагог-музикант, який творчо працює, аналізує результати своєї діяльності та діяльності учнів, це його професійна реакція, що виникає практично після кожного заняття. Кожен викладач, знаючи сильні та слабкі сторони своєї професійної підготовки, особистісних якостей, прямує до самовдосконалення. Від грамотності, професійності, системності такої роботи залежить успіх музичного навчання та виховання.

У **висновках** доцільно зазначити, що використання вищеназваних підходів – особистісно-орієнтованого, комунікативно-регулятивного та творчо-виконавського – дозволяє якнайповніше розкрити потенціал до набуття комунікативних умінь майбутніми вчителями музичного мистецтва на заняттях оркестрового колективу та дозволить удосконалювати і розширювати цей процес. Послідовність використання особистісно-орієнтованого, комунікативно-регулятивного та творчо-виконавського наукових підходів в навчальному плані посилить креативність викладача та допоможе активніше впроваджувати оркестрове музикування в систему музично-педагогічної освіти, адже творчість розвивається у процесі активної діяльності, яка в свою чергу буде допомагати освоювати нові незнані раніше перлини національної музики та розкривати нові горизонти для збагачення нашого культурного простору надбаннями інших культур і народів.

Література:

1. Войтко В.І. Психологічний словник. – К.: Вища школа, 1982. – 215 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
3. Головінський І. Педагогічна психологія. – Київ. Видавництво «Аконіт», 2003. – 287с.
4. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997.
5. Кофман Р.І. Виховання диригента: психологічні особливості. – К.: Муз.Україна, 1986.
6. Падалка Г.М. Педагогіка мистецтва (Теорія і методика викладання мистецьких дисциплін). – К.: Освіта України, 2008. – 274с.

7. Сковорода Г. Нарцис. Розмова про те: пізнай себе. Сковорода Г. твори: У 2т. К.: АТ «Оберіг», 1994. – Т.І. – С.150-195.

8. Теорія та методика мистецької освіти. Наукова школа Г.М. Падалки. Колективна монографія / під наук. ред. А.В. Козир. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. 360с.

SAVCHENKO Halyna.

The scientific approaches to acquiring communicative skills of future teachers of musical arts within orchestra groups classes.

The article reveals the scientific approaches to the acquiring communicative skills of teachers of musical art disciplines at the faculties of arts at the orchestra group classes. The personality-oriented, communicative-regulative, creative and performing approaches we have identified. It helps to understand how a future teacher of musical art can reveal the creative potential through the formation of communicative skills, studying with a small orchestral group, where all opportunities for professional and friendly communication, specific practice to the extent permitted by the provisions of this Convention, the Secretary-General shall ensure a person-centered approach as a methodological basis for the formation of communicative skills of future teachers of musical art in the classes of an orchestra group helps to consider the educational process as fully as possible from the point of view of a personal approach to each of the participants. The communicative and regulative approach is expressed in the ability in the process, to correct and regulate relationships and the process of creativity in time. The creative and performing approach is very important for the organization of collective music-making, since this form of creativity contributes to the formation of spiritual needs for performance. Being an active member of the creative team, future teachers of musical art improve their skills and abilities using the above approaches.

Keywords: scientific approaches, future teaches of musical art, performing skills, orchestral group, creative potential.

References:

1. Voitko V.I. *Psichologichniy slovarnyk [Psychological dictionary]*. Kyiv: Vyshcha shkola, 1982. – 215p.
2. *The Great Explanatory Dictionary of the Modern Ukrainian Language/ Uklad. And heads. Ed. V.T. Busel.-Irpın: VTF “Perun”, 2001. – 1440 p.*
3. Golovinsky I. *Pedagogical psychology*. – Kyiv: Akonit Publishing House, 2003. – 287 p.
4. Goncharenko S.U. *Ukrainian Pedagogical Dictionary*. Kyiv, Lybid Publ., 1997.
5. Kofman R.I. *Upbringing of the Conductor: Psychological Features*. – K.: Mus. Ukraine, 1986.
6. Padalka G.M. *Pedagogy of Art (Theory and Methods of Teaching Art Disciplines)*. Kyiv: Education of Ukraine, 2008. 274 p.
7. Skovoroda G. Narcissus. Talk about: know yourself. Skovoroda G. Works. In 2 vols. – JSC “Oberig”, 1994. – Vol. 1. – P.150-195.
8. *Theory and Methods of Art Education. Collective monograph / under science. Ed. A.V.Kozyr. K.: NPU named after M.P.Dragomanov, 2010. – 360 p.*